

पञ्चमः पाठः

प्रहेलिकां को न जानाति ! कं वा जनं नार्कर्यति मनोविनोदकारिणी प्रहेलिका ! एषा खलु मनोरञ्जनस्य प्राचीना विधा वर्तते । प्रहेलिका, प्रहेलिका, उक्ति-वैचित्र्यं, वाक्केलिः इत्यादयः पर्यायशब्दाः सन्ति । प्रायशः विश्वस्य सर्वासु भाषासु प्रहेलिका प्रचलति । आंग्ल-भाषायां प्रहेलिकायाः कृते Puzzle, Riddle इत्यादि-शब्दप्रयोगः प्रसिद्धः ।

प्रहेलिकायां प्रश्नः भवति, यस्य उत्तरं श्रोत्रा अन्वेषणीयं भवति । प्रहेलिका द्विविधा भवति - स्वपदोत्तर-प्रहेलिका, अस्वपदोत्तर-प्रहेलिका चेति । स्वपदोत्तर-प्रहेलिकायां पृष्टस्य प्रश्नस्य उत्तरं प्रहेलिकायाः पदेषु एव क्वचित् निहितं भवति । अस्वपदोत्तर-प्रहेलिकायां तु उत्तरं बहिरेव, न तु पदेषु निविष्टम् । प्रहेलिकासु या चमत्कृतिः दृश्यते सा कदाचित् श्लेष-यमकाद्यलंकारमाध्यमेन कदाचित् च सन्धि-समासादिमाध्यमेन उत्पाद्यते ।

प्रहेलिकाः न केवलं मनोविनोद-कारिकाः अपितु बौद्धिक-व्यायाम-साधिकाः सन्ति । इयं शाब्दी-क्रीडा अपि, बौद्धिक-क्रीडा चापि विद्यते । संस्कृत-कवयः प्रहेलिका-परम्परां संवर्धितवन्तः । अस्मिन् पाठे काश्चन प्रसिद्धाः प्रहेलिकाः विविधेभ्यः ग्रन्थेभ्यः समाकृष्य प्रस्तूयन्ते । आगम्यतां, पठ्यताम्, आस्वाद्यताम् !

वाक्केलिः

कस्तूरी जायते कस्मात्, को हन्ति करिणां कुलम् ।
किं कुर्यात् कातरो युद्धे, मृगात् सिंहः पलायते ॥१॥

भोजनान्ते च किं पेयं, जयन्तः कस्य वै सुतः ।
कथं विष्णुपदं प्रोक्तं, तकं शकस्य दुर्लभम् ॥२॥

रवे: कवे: किं समरस्य सारं,
कृषेर्भयं किं किमदन्ति भृङ्गाः ।
सदा भयं चाप्यभयज्ज्व केषां,
भागीरथीतीरसमाश्रितानाम् ॥३॥

सीमन्तिनीषु का शान्ता, राजा कोऽभूदगुणोत्तमः ।
विद्वद्दिः का सदा वन्द्या, अत्रैवोक्तं न बुध्यते ॥४॥

पानीयं पातुमिच्छामि, त्वतः कमललोचने ।
 यदि दास्यसि नेच्छामि, न दास्यसि पिबाम्यहम् ॥५॥
 कं संजघान कृष्णः, का शीतलवाहिनी गङ्गा ।
 के दारपोषणरताः कं बलवन्तं न बाधते शीतम् ॥६॥
 केशवं पतितं दृष्टवा, द्रोणः हर्षमुपागतः ।
 रुदन्ति कौरवाः सर्वे, हा! हा! केशव केशव ॥७॥
 अपदो दूरगामी च, साक्षरो न च पण्डितः ।
 अमुखः स्फुटवक्ता च, यो जानाति स पण्डितः ॥८॥
 वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजः,
 त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः ।
 त्वावस्त्रधारी न च सिद्धयोगी,
 जलं च विभ्रन्न घटो न मेघः ॥९॥
 नन्दामि मेघान् गगनेऽवलोक्य,
 नृत्यामि गायामि भवामि तुष्टः ।
 नाहं कृषिज्ञः पथिकोऽपि नाहं,
 वदन्तु विज्ञाः मम नामधेयम् ॥१०॥

अन्वयः

१. कस्तूरी कस्मात् जायते ? करिणां कुलं कः हन्ति ? कातरः युद्धे किं कुर्यात् ? मृगात् सिंहः पलायते ।
 २. भोजनान्ते च किं पेयम् ? जयन्तः वै कस्य सुतः ? विष्णुपदं कथं प्रोक्तम् ? तत्रं शक्रस्य दुर्लभम् ।
 ३. रवेः कवेः समरस्य (च) सारं किम् ? कृषेः भयं किम् ? भृङ्गाः किम् अदन्ति ? केषां च सदा भयम् ?
केषां च सदा अपि अभयम् ? भागीरथीतीरसमाश्रितानाम् ।
 ४. सीमन्तिनीषु शान्ता का ? गुणोत्तमः राजा कः अभूत् ? विद्वद्ब्दिः सदा का वन्द्या ? अत्र एव उक्तं (उत्तरं)
न बुध्यते ।
 ५. (हे) कमललोचने ! त्वत्तः पानीयं पातुम् इच्छामि । यदि दास्यसि (वितरिष्यसि, दासी+असि), न
इच्छामि । (यदि) न दास्यसि (न वितरिष्यसि, न दासी+असि), अहं पिबामि ।
 ६. कृष्णः कं संज्ञान ? शीतलवाहिनी गङ्गा का (अस्ति) ? दार-पोषण-रताः के (सन्ति) ? कं बलवन्तं
शीतं न बाधते ?
 ७. केशवं पतिरं दृष्टवा द्रोणः हर्षम् उपागतः । कौरवाः सर्वे रुदन्ति, हा केशव ! हा केशव !

८. स्पष्टम्।

९. स्पष्टम्।

१०. गगने मेघान् अवलोक्य (अहं) नन्दामि, नृत्यामि, गायामि, तुष्टः (च) भवामि । न अहं कृषिज्ञः, अहं पथिकः अपि न । विज्ञाः मम नामधेयं वदन्तु !

शब्दार्थः

कस्तूरी- सुगन्धितः द्रव्यविशेषः । कस्मात्- कुतः (किससे, कहाँ से) । जायते- उत्पद्यते (उत्पन्न होती है) । करिणाम् कुलम्- गजानां वंशम् (हस्ति-कुलम्) । कातरः- कापुरुषः, भयभीतः (कायर, डरपोक) । पलायते- पलायनं करोति, धावति (भाग जाता है) । भोजनान्ते- भोजनस्य अन्ते (खाने के बाद) । पेयम्- पातव्यम् (पीना चाहिये) । जयन्तः- इन्द्रस्य पुत्रः । सुतः- आत्मजः, पुत्रः । विष्णुपदम्- विष्णोः पदम् (विष्णु का पद) । प्रोक्तम्- कथितम् (कहा गया है) । तक्रम्- दधि-निर्मितम् पेयम् (छाछ, मट्ठा) । शक्रस्य- इन्द्रस्य । दुर्लभम्- दुष्प्राप्यम् । समरस्य- युद्धस्य । भृङ्गाः- भ्रमराः । अदन्ति- खादन्ति । सीमन्तिनीषु- स्त्रीषु । अभूत्- अभवत् । वन्द्या- वन्दनीया । अत्रैवोक्तम्- अस्मिन् एव श्लोके कथितम् । बुध्यते- ज्ञायते । पानीयम्- जलम् । त्वतः- तव हस्ताद् । दास्यसि- वितरिष्यसि, तुम दोगी/ पिलाओगी अथवा दास्यसि (दासी+असि)-तुम दासी हो । संजघान- हतवान् । वाहिनी- नदी । दारपोषणरताः- दारणां (पत्नीनां बालानां च) पोषणे लग्नाः । पत्नियों के भरण-पोषण में लगे हुए । बलवन्तम्- बलशालिनम् बाधते- पीड़यति । केशवम्- वासुदेवम् अथवा के=जले शवम्=मृतशरीरम् । द्रोणः- द्रोणाचार्यः अथवा शवभक्षकः काकः । हर्षमुपागतः- (हर्षम् उपागतः)- हर्ष प्राप्तः, हृष्टः । रुदन्ति- रोदनं कुर्वन्ति । कौरवाः- दुर्योधन-दुश्शासनाद्यः अथवा शृगालाः । केशव- हे वासुदेव ! अथवा के=जले, शवः=मृतशरीरः । अपदो- चरणहितः । अमुखः- मुखरहितः । स्फुटवक्ता- स्पष्टवक्ता । त्रिनेत्रधारी- त्र्यम्बकः, तीन आँखों वाला । शूलपाणिः- शूली, शिवः । पक्षिराजः- गरुडः । त्वग्वस्त्रधारी- वल्कलवस्त्रधारी । जलं विभ्रत्- जलं धारयन् । घटः- कलशः, घड़ा । मेघाः- जलदः, बादल । अवलोक्य- दृष्ट्वा । नन्दामि- आनन्दम् अनुभवामि । तुष्टः- प्रसन्नः । कृषिज्ञः- कृषीवलः, कृषकः । पथिकः- यात्री, पान्थः । विज्ञाः- ये जानन्ति । नामधेयम्- नाम ।

सन्धि-विच्छेदः

भोजनान्ते- भोजन+अन्ते । प्रोक्तम्- प्र+उक्तम् । कृषेर्भयम्- कृषे:+भयम् । चाप्यभयञ्च- च+अपि+ अभयम्+च । भागीरथीतीरसमाश्रितानाम्- भा+गिर्+रथी+ईतिः+रसम्+आश्रितानाम् । कोऽभूद्गुणोत्तमः- कः+अभूत्+गुण+उत्तमः । अत्रैवोक्तम्- अत्र+एव+उक्तम् । दास्यसि- दासी+असि । पिबाम्यहम्- पिबामि+अहम् । वृक्षाग्रवासी- वृक्ष+अग्रवासी । त्वग्वस्त्रधारी- त्वक्+वस्त्रधारी । विभ्रन्- विभ्रत्+न । गगनेऽवलोक्य- गगने+अवलोक्य । नाहम्- न+अहम् । पथिकोऽपि- पथिकः+अपि ।

प्रहेलिका-समाधानम्

१. कस्तूरीत्यत्र उत्तरम् अन्तिमे चरणे - 'मृगात् सिंहः पलायते' इति । तद्यथा- कस्तूरी कस्मात् जायते ? मृगात् । करिणां कुलं को हन्ति ? सिंहः । कातरो युद्धे किं कुर्यात् ? पलायते ।
२. भोजनान्ते इत्यत्रापि उत्तरम् चतुर्थे चरणे- 'तक्रं शक्रस्य दुर्लभम्' इति । तद्यथा- भोजनान्ते किं पेयम् ? तक्रम् । जयन्तः कस्य वै सुतः ? शक्रस्य । विष्णुपदं कथं प्रोक्तम् ? दुर्लभम् ।
३. रवे: कवे: इत्यत्र आदौ सप्त प्रश्नाः सन्ति, पश्चात् च चतुर्थे चरणे सर्वेषामेव प्रश्नानाम् एकेनैव समस्तपदेन उत्तरमस्ति- 'भागीरथीतीरसमाश्रितानाम्' इति । तदित्थम्- रवे: सारं किम् ? भा=कान्तिः, आभा, प्रकाशः । कवे: सारं किम् ? गी=वाणी, भाषा । समरस्य सारं किम् ? रथी = वीरः । कृषेभयं किम् ? ईतिः=अतिवृष्टिः अनावृष्टिः इत्याद्याः । (अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभाः मूषकाः शुकाः । प्रत्यासन्नाशचराजानः षडेता ईतयः स्मृताः ॥) भृङ्गाः किम् अदन्ति ? रसम्=पुष्परसम् । केषां सदा भयम् ? आश्रितानाम्=पराश्रितानाम् । केषां सदा अभयम् ? भागीरथीतीरसमाश्रितानाम् अर्थात् गङ्गातीरे निवसतां सदा अभयम् वर्तते ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

भा गी रथी ईती रसम् आश्रितानाम् भागीरथीतीरसमाश्रितानाम् ।

४. सीमन्तिनीषु इत्यादौ प्रत्येकं चरणे यः प्रश्नः, तस्य उत्तरं तस्यैव चरणस्य आद्यन्ताक्षर-मेलनेन लभ्यते । तद्यथा- सीमन्तिनीषु का शान्ता ? सीता । राजा कोऽभूदगुणोत्तमः ? रामः । विद्वन्द्विः का सदा वन्द्या ? विद्या ।
५. पानीयम् इत्यस्मिन् पद्ये यण्सन्धे: प्रयोगः दर्शनीयः । सन्धिरहितस्य 'दास्यसि' इति क्रियापदस्य अर्थः विरोधं जनयति परमनन्तरं दासी+असि=दास्यसि इत्येवं यण्सन्धिः वैचित्र्यं चमत्कारं च उत्पादयति ।
६. कं संजघान इत्यत्र सभङ्गश्लेषालङ्कारः वैचित्र्यम् उत्पादयति । तदित्थम्- कं संजघान कृष्णः ? कं संजघान । का शीतलवाहिनी गङ्गा ? काशी-तल-वाहिनी । के दारपोषणरताः ? केदारपोषणरताः= सजलक्षेत्रस्य पोषणकर्तारः, कृषकाः । कं बलवन्तं न बाधते शीतम् ? कम्बलवन्तम्= कम्बलयुक्तम् जनम् ।
७. केशवमिति कूटश्लोके वासुदेवं पतिं दृष्ट्वा द्रोणाचार्यः हर्षं प्राप्तः, कौरवाः च रुदन्ति इत्याद्यर्थः यदा असंगतः भवति तदा श्लेषालङ्कार-कारणाद् अपरः अर्थः प्रतीयते । महाभारतयुद्धस्य विभीषिका अत्र वर्णिता; तद्यथा- के अर्थात् जलमध्ये यदा शवस्य प्रवाहः भवति तदा तदृष्ट्वा द्रोणः= काकः हर्षं प्राप्नोति । किन्तु ये कौरवाः=शृगालाः भवन्ति तत्र ते तु अतिगभीरे जले गन्तुं न पारयन्ति अतः दूरादेव पश्यन्तः रोदनं कुर्वन्ति इति आशयः ।
८. अपदो दूरगामी चेति स्पष्टमेव । अत्रोत्तरं सन्देश-पत्रमिति । समाचारपत्रमित्यपि वकुं शक्यम् ।
९. वृक्षाग्रवासीत्यपि स्पष्टम् । उत्तरमत्र-नारिकेलफलम् ।
१०. नन्दमि इतीदमपि सुस्पष्टम् । उत्तरमस्ति- मयूरः (नीलकण्ठः, शिखी, बर्हिः) ।

अभ्यासः

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. कस्तूरी कस्मात् जायते —
 (अ) मृगायातः (आ) मार्गात्
 (इ) मृगात् (ई) मृगात् मार्गात् च ()

२. भोजनान्ते किं पेयम् —
 (अ) तक्रम् (आ) नक्रम
 (इ) शक्रम् (ई) वक्रम् ()

३. 'भा' कस्य सारम् अस्ति —
 (अ) रवे: (आ) कवे:
 (इ) समरस्य (ई) रवेः, कवेः, समरस्य च ()

४. 'सीमन्तिनीषु का शान्ता'-इत्यस्मिन् वाक्ये आद्यन्ताक्षरौ स्तः: —
 (अ) शान्ता (आ) सीता
 (इ) सीषुता (ई) सीषुकाता ()

५. 'त्वं दास्यसि'-इत्यस्य अर्थोऽस्ति —
 (अ) त्वं वितरिष्यसि (आ) त्वं दासी असि
 (इ) अ, आ इत्युभयमपि (ई) कश्चिद् अन्यः एवार्थः ()

६. दासी+असि=दास्यसि- इत्यत्र सन्धिरस्ति —
 (अ) यण् सन्धिः (आ) गुणसन्धिः
 (इ) अयादिसन्धिः (ई) पूर्वरूपसन्धिः ()

७. नेच्छामि- इत्यस्य सन्धिविच्छेदः अस्ति —
 (अ) नेच्छामि (आ) नेच्छामि
 (इ) नच्+इच्छामि (ई) न+इच्छामि ()

८. दृष्ट्वा-इत्यस्य व्याकरणं किमस्ति —
 (अ) दृश्+क्त्वा (आ) दृक्+क्त्वा
 (इ) द्रुश्+ट्वा (ई) द्रुश्+इष्ट्वा ()

लघुत्तरात्मक-प्रश्ना:

१. करिणा कुलं को हन्ति ?
 २. कति ईत्यः ? ईत्यत्रयस्य नामोल्लेखं कुर्वन्तु ।
 ३. सप्तरस्य सारं किमस्ति ?
 ४. पिबाम्यहम्- इत्यस्मिन् कः सन्धिः ?

५. द्रोणः हर्षमुपागतः— अत्र द्रोणशब्दस्य अर्थद्वयं किमस्ति ?
६. कं बलवन्तं न बाधते शीतम् ?
७. कं संजघान कृष्णः ?
८. संजघान— इत्यत्र कः उपसर्गः ?

निबन्धात्मक-प्रश्नाः

१. “भोजनान्ते च.....दुर्लभम् ॥” अस्याः प्रहेलिकायाः हिन्द्या विवरणं कुर्वन्तु।
२. “केशवं पतितं दृष्ट्वा.....केशव केशव ॥” अस्याः प्रहेलिकायाः विवरणं संस्कृतेन क्रियताम्।

उत्तरमाला

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. (इ) २. (अ) ३. (अ) ४. (आ) ५. (इ) ६. (अ) ७. (ई) ८. (अ)

